

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՌԵՂԺՎԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

Թեզիսներ Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում
կարդացված գեղուցման

1. Զեկուցման հիմնական թեզիսները՝ հայերեն:
2. Проф. Я. А. Манандян. Разрешение проблемы Хоренского. Основные тезисы.
3. Prof. Dr. Agop Manandian, Die Lösung des Problems des Moses Chorenathsi. Die neu gewonnenen Ergebnisse.

9(48.925)

ԱՄՔ 24

Պրոֆ. ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՌԵՂԾՎԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

(Զեկուցված է Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի պատմական
թամբում 1933 թ. հունվարի 21-ին *)

ԶԵԿՈՒՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԹԵԶԻՄՆԵՐԸ

1. Խորենացու «Հալոց պատմութիւնը»-ը և «Աշխարհա-
ցոյց»-ը, ինչպես չերևում է ալդ չերկերի բովանդակութեան
ուշադիր քննութիւնից, գրված են իննեւորդ դարում՝ Բագ-
րատունիների զորեկացման, հալ վաճառականութեան զար-
գացման և Հայաստանի տնտեսական վերածնութեան շրջանում:

2. Խորենացու պատմութիւնը գրված է Բուդայի արշա-
վանքից (852—855 թ.) հետո: Ալդ չերևում է նրա «Ողբ»-ի
բովանդակութիւնից, վորի մեջ ակնարկված են նախարա-
րական ընտանիքների գերփումը, գլխավորների կալանավո-
րումը և բանտարկումը, բռնի կրոնափոխութիւնները և
կրոնական ընդհանուր բարոյալքումը, վոր տեղի էլին ունեցել
Բուդայի արշավանքի և Մուտավակիլ խալիֆի կրոնական
մոլեռանդ քաղաքականութեան ժամանակ: Յերկրաշարժների
վերաբերյալ «Ողբ»-ի ակնարկը վերաբերվում է դարձյալ
իննեւորդ դարի չերրորդ քառորդին, վոր Հայաստանում բա-
ցառիկ մի ժամանակաշրջան եր աճավոր և աղետալի շարժերի:

3. «Ողբ»-ի մեջ հիշված «հովիւ»-ը Ովայեցի Հովհաննես
ե. կաթողիկոսն է (834—855 թ.): Հովհաննես Դրասխանա-

*) Ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը լույս է տեսնելու Կուլտուրայի
Պատմության Ինստիտուտի «ժենագրութիւնների մատենաշարք»-ում:

կերտցին, վորին հայտնի չե լեղել Պորենացու պատմութեան ճիշտ ժամանակը, «Ողբ»-ի խոսքերով հիշում ե լարթնացեալն ի վարատմանէ փեսային» չեկեղեցին և Պորենացու «փեսա»-ն մասին վկայութիւնը վերագրում ե վնջ թե Սահակ կաթողիկոսին, ալ չի հոգնանես Ովայեցուն:

4. Պորենացու պատմութեան հունասեր ուղղութիւնը միանգամայն բնական ու հասկանալի չե իննեքորդ դարի չեղկորդ կիսում և հետեանք ե Բագրատունիներ ի ու իշխող դասերի ընդհանուր մտայնութեան և, հատկապես, աչն ըլու-դանդասեր քաղաքական հակումների, վոր սկսել ելին ուժեղանալ 775 թվի նախարարական ապստամբութեանից և, մասնավոր, Բուդաշի արշավանքից հետո: Իննեքորդ դարի հիսունական թվականներին, ինչպես հայտնի չե, հատուկ բանակցութեաններ ելին սկսել, վորոնց նպատակն եր վերականգնել հունաց և հայոց մեջ կրօնական նախկին միութեանը, ուստի և հասկանալի չե նույնպես, թե ինչո՞ւ Պորենացու պատմութեան մեջ չկան վորեւեւ ակնարկներ կրօնադավանական վեճերի մասին:

5. Պորենացու «Աշխարհացոյց»-ի և պատմութեան վկայութեաններից դժուար չե նաեւ կոտհել, վոր ալ չե չեղկերը գրված են Բագրատունիների իշխանութեան աչն շրջանում, չեբր «Մաւրիկոսյաւ լիս-Շիրակաշատ»-ը գահանիստ կենտրոն եր գտնել Շիրակի Բագրատունիների և Գեղարքունի գավառը (հավանորեն՝ Մաքենիսը) նշանավոր ուսումնասիր եր և «կրօնաւորական կայան»:

6. Յերուսաղեմի մատենադարանի թիվ 413 ձեռագրում գտնվում ե «Զաքարիա կաթողիկոսի և Մովսեսի քերթողի ի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորին» ձառը (տե՛ս Գ. Զարբանաւյան, «Հայկական հին գաղութեան պատմութիւն», Վենետիկ 1897, եջ 503): Նույն նշումի մասին մի գրվածք վերագրվում ե, ինչպես հայտնի չե, նաեւ Մովսես Պորենացուն (տե՛ս «Մովսէսի Պորենացու մատենագրութիւնը», Վենետիկ 1843, եջ 283—296, «Պատասխանի թղթոյն Սահակալ»): Ինձ թվում ե, վոր վերոհիշյալ «Մովսես

քերթող»-ը, վորը Զաքարիա կաթողիկոսի (855—875 թ.) հետ միասին գրել եր «Ի փոխումն Աստուածամաւրն» ձառը, հենց հաշակավոր «քերդողահայր» Մովսես Պորենացին ե, վորի պատմութիւնը հորինված եր նույն աչս ժամանակաշրջանում՝ Բուդաշի արշավանքից հետո:

7. Պիտոյից գիրքը, վորը թարգմանված ե վեցերորդ դարի առաջին կիսում, չեղել ե դպրոցական դասավանդման ձեռնարկ և պարունակում ե իր մեջ նաեւ Դավիթ Հարքացու, Պոսարովիի և ալ հեղինակների նորագույն վարժութեանները (տե՛ս իմ աշխատութեանը՝ «Յունարան դպրոցը և նրա դարգացման շրջանները», Վիեննա 1928, եջ 10 և 105—124): Հավանորեն, նա վերստին խմբագրվել ե նաեւ իննեքորդ դարում: Մովսես քերդողի վերջաբանը, վորը բանասերները վերագրել են ըստ թարգմանչին, պատկանում ե ըստ իս, ինչպես ալ կարելի չե չեթագրել նրա վերնագրի ու լեզվի քննութեանից, Մովսես Պորենացուն և գրված ե իննեքորդ դարի վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում:

8. Մովսես քերդողի թեոդորոս աշակերտը, վորի համար շարադրված եր վերջաբանը իբրեւ «խրատարանութիւն չորդորական», հավանորեն, աչն թեոդորոսն ե, վորը հիշատակված ե իննեքորդ դարի չեղկորդ կիսում՝ իբրեւ ուսուցիչ Մաշտոց կաթողիկոսի (տե՛ս Զարբանաւյան, «Հայկական հին գաղութեան պատմութիւն», եջ 506): Վորոշվում ե ըստ աչս իննեքորդ դարի չեղկորդ կիսում հունարան դպրոցի հետեւորդների հետեւալ հաջորդականութեանը՝ Պորենացու կամ Մովսես քերդողի աշակերտն եր թեոդորոսը, թեոդորոսի աշակերտն եր Մաշտոց կաթողիկոսը և Մաշտոցի աշակերտն եր Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին:

9. «Հայոց պատմութեան» վերնագրում «Մովսէս Պորենացի» անունը հեղինակի իսկական անունն ե: Այդ չեղում ե Պորենացու մշուս գրվածքների վերնագրերից, վորոնց մեջ նա և վնջ մի պատճառ չունեւ թաքցնելու կամ կեղծելու իր անունը: Պահպանելով վերնագրի մեջ իր իսկական անունը՝ իր պատմութեանը Պորենացին հորինել ե, հավանորեն, հո-

տորական «բարառնութեան» ձևով, վերագրելով այն Սահակ— Մեսրոպի աշակերտ համանուն Մովսեսին:

10. «Աշխարհացոյց»-ը, վորի ալժմյան խմբագրութիւնները (տես «Մովսէսի Սորենացոյ մատենագրութիւնք», Վեհաօրհ 1843, էջ 585—616 և հրատար. Սուքրջանի, Վեհաօրհ 1881) համառոտված են նախնական ավելի ընդարձակ բնագրից, անպայման Սորենացոյ աշխատութիւնն է:

11. Պատկանչանի հայտնած ու ընդհանրացած կարծիքը, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն Անանիա Շիրակացին է՝ ճիշտ չէ: Շիրակացոյ ու «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի աշխարհագրական հայացքներն այնքան իրարից տարբեր են, վոր վնչ մի կասկած չի կարող լինել, վոր «Աշխարհացոյց»-ը Շիրակացոյն վերագրելը միանգամայն անհաջող մի կռահում է: Շիրակացին չերկիրը համարում է «չորեքկուսի» (տես «Անանիայի Շիրակոյնուց մատուցող բանից», հրատ. Ք Պատկանչանի, Պետերբ. 1877, էջ 37, 39, 60), իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ գնդածէ (տես հրատ. Սուքրջանի՝ էջ 6, տող 18—21 և էջ 7, տող 19—23, համոտե նաև Վեհաօրհ. հրատ. 1843՝ էջ 587, տող 6—11 և էջ 589, տող 7—13): Շիրակացին արեգակը չենթադրում է ավելի մեծ քան չերկիրը (տես «Մատուցող բանից» էջ 60), իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ «փոքրագոյն քան զերկիր» (տես Սուքրջանի հրատ.՝ էջ 7, տող 15—18 և Վեհաօրհ. հրատ.՝ էջ 589, տող 1—5): Տարբեր են նաև հաճախ նրանց աշխարհագրական տեղմիջները:

12. Հյուրըմանի կարծիքը (տես «Հին հայոց տեղուց անունները», թարգմ. Պիլեղիկէյանի, Վիեննա 1907, էջ 262—267)՝ վոր Սորենացոյ պատմութիւնն «աշխարհագրական տեսութիւններով ու անուններով» ավելի Փալատոսին է մոտ, քան «Աշխարհացոյց»-ին՝ հալմանական չէ: Ուշագրիք քննութիւնը վնչ միայն հերքում են Հյուրըմանի մատնանշած փաստերը, տլլ և աղացուցվում է, վոր պատմութիւնն ու «Աշխարհացոյց»-ի մեջ կան բազմաթիւ նմանութիւններ, վորոնք բացատրվում են նրանց հեղինակի նույնութիւնը:

13. «Հայոց պատմութեան» մեջ անընդհատ կրկնվում են

Սորենացոյն առանձնահատուկ դարձվածքները, ինչպիսի՝ «գլտեմ», «ոչ գլտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանիակեմ», «ոչ հաւատամ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ», «սկսաց», «մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք լիցին» են, — վորոնք անսովոր են ու հազվագյուտ մյուս մատենագիրների մոտ: Արդ՝ նույն այս դարձվածքները, վոր հանդիպում են շարունակ նաև «Աշխարհացոյց»-ի մեջ՝ կարևոր մի նշան են ըստ իս, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Մովսէս Սորենացին է: Ուշագրութիւն արժանի չէ նաև այն, վոր պատմութիւնն, ինչպիսի և «Աշխարհացոյց» ի մեջ, նման ձևով առաջ են բերված ու մեկնված հին առասպելները:

14. Ուշագրութիւն արժանի չէ, վոր Սորենացոյ պատմութիւնն «Աշխարհացոյց»-ի նման բաժանված է «հատած»-ներով: Պատմութիւնն ու «Աշխարհացոյց»-ի խորթ ու անսովոր այս վերնագրերը, վոր գրեթէ չեն հանդիպում մատենագրական մյուս հին չերկիրում, կարող են դարձալ մի ակնարկ համարվել, վոր այդ չերկու գրվածքն ել միեւնույն հեղինակի աշխատութիւնն են:

15. «Աշխարհացոյց»-ը, վոր անպայման Սորենացոյ աշխատութիւնն է, գրված է, ինչպիսի չերեւում է մեր մանրագրչին ուսումնասիրութիւնից, իններորդ դարում՝ արաբական տիրապետութիւն և Աբրահամյանների իշխանութիւն ժամանակ: Մեր վերոնշխալ չեղրակացութիւնը Սորենացոյ ժամանակի մասին հաստատվում է, ուրեմն, և «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշմամբ:

16. «Մղոնաշափք»-ը, վոր տպագրված է «Աղուէսագրք»-ի հրատարակութիւններում (Ամստերդամ 1668, Մարսիլիայ 1676 և 1683. Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը տես Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, II, Paris 1819, էջ 395—397. ռուսերեն թարգմանութիւնը տես իմ աշխատութիւն մեջ՝ О торговле и городах Армении, Эривань 1930, էջ 171—173), գրված է Սորենացոյ ժամանակաշրջանում և կարող է լինել նրա աշխատութիւն:

17. Կեղծ - Կալիսթենիսի Աղեքսանդրի վարքի թարգմա-

նությունը, վորը հավանական է վերագրել Պորենացուն, գրված է վճիթ հինգերորդ դարում, ինչպես այդ լենթագել է Տաշյանը (տես «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթեն-եայ վարուց Աղեքսանդրի», Վիեննա 1892), այլ իններորդ դարում:

Հանգուցյալ Մարկվարտի յեզրակացութիւնները հաստատում են.

18. Մարկվարտի կարծիքը, վոր Պորենացու պատմութիւնը գրված է իններորդ դարի չերկրորդ կեսում, Սմբատ սպարապետի վորդու՝ «Իշխանաց Իշխան» Աշոտի ժամանակ (տես Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenathi, Caucasica, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig 1930, հջ 67)^{*)} հաստատվում է մեր ուսումնասիրութեան նոր տվյալներով: (Իր այս չեզրակացութեան հիմնավորումը Մարկվարտը խոստացել էր տալ իր հաջորդ աշխատութիւններում, տես նույնը, հջ 67):

19. Յեթի Պորենացին, Մար Աբասի վկայութեան հակառակ, Բագրատունիների նախահայր համարում է Շամբատ-Սմբատին՝ «ղկոչեցեալն Բագարատ»՝ դրա պատճառը, ինչպես ուղիղ նկատել է Մարկվարտը, այն է, վոր նա համակրում էր Սմբատ Պոստովանողին և ատում Տարոնի հավատուրաց Բագարատին (տես Genealogie, հջ 67):

20. Պորենացու այս Շամբատ-Բագարատը, ինչպես այդ լուսարանել է Մարկվարտը, նախատիպն է, ուրեմն, Սմբատ սպարապետի, վորը 856 թվին վախճանվել էր Սամարայում «վասն Բրիտտոսի խոստովանութեանն» (Genealogie, հջ 65):

Проф. Я. А. Манандян.

РАЗРЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ХОРЕНСКОГО

(Доложено в заседании исторического сектора Института Истории Культуры ССРА 21 января 1933 г.).

ОСНОВНЫЕ ТЕЗИСЫ ДОКЛАДА.

1. «История Армении» и «География» Хоренского, как видно из внимательного разбора их содержания, написаны в девятом веке, в эпоху усиления Багратидов, развития армянского купечества и экономического и политического возрождения Армении.

2. История Хоренского написана после нашествия Буги (852—855 г.). Это видно из содержания последней главы «Истории Армении», в которой упоминаются «плениения домов», «соковы для главарей», «темницы для вельмож», «потрясенное православие» и «вера, проданная за суетную жизнь». Все это, действительно, имело место во время нашествия Буги и при калифе Мутавиккиле. В той же главе имеются указания на землетрясения, которые, как известно, участились в Армении в третьей четверти девятого века.

3. В той же заключительной главе Хоренский, оплакивая смерть «пастыря», имеет в виду не своих учителей Саака и Маштоца, а католикоса Иоанна V-го (834—855г.).

*) Подробное исследование будет напечатано в «серии монографий» Института Истории Культуры ССРА.

Подтверждением этому служит свидетельство историка Иоанна Католикоса Драсханакертского, которому известно было время составления „Истории Армении“ и который, повторяя риторическое выражение „Плача“ об „омраченной вследствие удаления жениха“ церкви, понимает под „женихом“ не Саака или Маштоца, а католикоса Иоанна V-го.

4. Эллинофильство Хоренского и его увлечение греческой образованностью вполне естественны и понятны во второй половине девятого века и являются результатом политических симпатий господствующих классов Багратидской Армении и, главным образом, той грекофильской политической ориентации Багратидов, которая неуклонно усиливалась после нахарарского восстания 775 г. и, в особенности, после нашествия Буги. Легко объяснимо в эту именно эпоху также и отсутствие в истории Хоренского указаний и намеков на халкедонизм и религиозные распри. Во второй половине девятого века Багратидская Армения как известно, не только не проявляла враждебных чувств к греческому исповеданию, но вела даже переговоры с патриархом Фотием о воссоединении церквей.

5. Из свидетельств истории и географии Хоренского можно заключить, что труды эти написаны в ту позднюю эпоху владычества Багратидов, когда „Мавриконоль-Ширакашат“ был резиденцией Ширакской линии Багратидов, а область Гегаркуни (вероятно Макенис) религиозно-учебным центром Багратидской Армении.

6. В одной из рукописей Иерусалимской библиотеки армянского патриархата (№ 413) имеется Слово католикоса Захарии и Моисея Кертыха „Об Успении Богоматери и об ее изображении“ (см. Зарбаналян, История древнеармянской литературы, Венеция 1897, стр. 503). Аналогичное Слово на эту же тему считается, как известно, произведением Моисея Хоренского и напечатано в полном собрании его сочинений (Венеция 1843, стр. 283—296),

под заглавием „Ответ на письмо Саака“. Мне кажется, можно с уверенностью предположить явное тождество „Моисея Кертыха“, сотрудника католикоса Захарии (855—875), с Моисеем Хоренским, история которого написана в эту же эпоху, после нашествия Буги.

7. Книга Хрий, которая была переведена на древнеармянский язык в первой половине шестого века и служила учебником риторики, содержит в себе также и риторические прогимнасматы Давида Аркского, Хосровика и других позднейших авторов (см. мой труд „Грекофильская школа и эпохи ее развития“, Вена 1928, стр. 10 и 105—124). Редигирована была она вновь, вероятно, также и в девятом столетии. Послесловие Моисея Кертыха, которое ученые приписывают переводчику Книги Хрий, принадлежит, как это видно из подробного анализа его заглавия и особенностей языка, Моисею Хоренскому и написана в девятом веке.

8. Ученик Моисея Кертыха Теодорос, которому посвящено послесловие в виде „увещательного наставления“, тождественен, вероятно, с тем Теодоросом, который был наставником и учителем католикоса Маштоца (см. Зарбаналян, История древнеармянской литературы, Венеция 1897, стр. 506). Устанавливается таким образом преемственный порядок последователей грекофильской школы этой эпохи: Моисей Кертых Хоренский, его ученик Теодорос, ученик Теодороса католикос Маштоц и ученик Маштоца Иоанн католикос Драсханакертский.

9. В заглавии „Истории Армении“ имя „Моисей Хоренский“ является не вымышленным, а действительным именем автора. Это видно, между прочим, из заглавий других произведений Хоренского, написанных в девятом веке, в которых автор называет себя „Моисеем Хоренским“ или же „Моисеем Кертыхом“. „История Армении“, имевшая в заглавии подлинное имя автора, написана Хорен-

ским, повидимому, как некоторого рода „étoroiia“, под маскою одноименного „Моисея философа“ пятого века.

10. Безповоротно устанавливается, что древняя „География“, сохранившаяся в двух сокращенных редакциях (см. „География Моисея Хоренского“ в Полном собрании сочинений Моисея Хоренского, Венеция 1843, стр. 586—616 и Ars. Soukry, Géographie de Moïse de Corène d'après Ptoémée, Venise, 1881), является трудом Моисея Хоренского.

11. Основываясь на исследовании К. Патканьяна („Армянская география VII века по Р. Х.“, Санктпетербург 1877, стр. III—XVII), ученые обычно полагают, что автором означенной „Географии“ был не Моисей Хоренский, а известный математик VII-го века Анания Ширакский. Мнение это не может быть признано правильным, так как географические воззрения составителя „Географии“ не сходятся вовсе с воззрениями Анания Ширакского. Следуя древней теории Итоломея и Паппа Александрийского, автор „Географии“ считает землю шарообразной (см. изд. Сукри, стр. 6, строка 18—21 и стр. 7, 19—23, срв также сокращенный текст Венец. издания, стр. 587, 6—11 и 589, 7—13), между тем как Анания Ширакский предполагает ее четырехугольной плоскостью (см. изд. Патканьяна, Петерб. 1877, стр. 37, 39 и 60). В „Географии“ указано, что солнце меньше земли (изд. Сукри, стр. 7, 15—18 и Венец. изд., стр. 589, 1—5), а Анания Ширакский полагает, напротив, что солнце гораздо больше земли (изд. Патканьяна, стр. 60). Имеются у этих авторов также и явные различия в их географической терминологии.

12. По мнению Гюбшмана („Die altarmenischen Ortsnamen“, Strassburg 1904), история Хоренского своими географическими данными стоит ближе к Фаусту, чем к „Географии“. Аргументация Гюбшмана оказывается, однако, явно несостоятельной. При внимательном изучении „Географии“ и истории Хоренского, подтверждается, на-

против, близкое сходство географических данных в обоих трудах, объясняющееся, несомненно, тождественностью их авторов.

13. В „Истории Армении“ встречаются очень часто личные выражения автора, которые характерны исключительно в трудах Хоренского и необычны и крайне редки у других древнеармянских писателей; наприм., „я знаю“, „я не знаю“, „я полагаю“, „мне кажется“, „я одобряю“, „я не верю“, „я говорю“, „я пишу“, „я начну“, „кажется нам невероятным, другие могут думать, как им будет угодно“ и т. д. Те же самые выражения, повторяющиеся постоянно в „Географии“, являются, по моему, косвенным указанием, устанавливающим тождество авторов этих произведений. Любопытно также, что в „Истории Армении“, как и в „Географии“, одинаково понимает и толкует их автор древние мифы.

14. Любопытно, что как история Хоренского, так и „География“, разделены на отдельные книги или части, одинаково называемые *hmswd* (т. е. *tmêma* или *tomos*). Эти аналогичные и характерные заглавия, крайне редкие в древнеармянской письменности, приводят вновь к заключению, что означенная „География“, дошедшая до нас под именем Хоренского, написана, действительно, автором „Истории Армении“.

15. „География“, автором которой был, несомненно, Хоренский, составлена, как выяснено в подробном моем исследовании, в девятом столетии, в период владычества Аббасидов. Вышеозначенные наши тезисы о времени Хоренского подтверждаются, следовательно, и этим точным определением времени „Географии“.

16. Армянский итиперарий, напечатанный в изданиях Лисей книги (Амстердам 1668, Марсель 1676, 1683; французский перевод помещен у Сен-Мартена в его *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, II, 1819 стр.

395—397; русский перевод см. в моем труде, „О торговле и городах Армении“, Эривань 1930, стр. 171—173), написан в девятом столетии и является, вероятно, трудом Хоренского.

17. История Александра Псевдо-Калистена, которая переведена на армянский язык, вероятно, Хоренским, написана не в пятом веке, как указано у Дашяна (см. его исследование о Псевдо-Калистене, Вена 1892), а в девятом столетии.

Выводы Маркварта о времени Хоренского подтверждаются.

18. Мнение Маркварта, что история Хоренского написана во второй половине девятого века, при сыне Смбата спарапета, „князе князей“ Ашоте (см. Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenathsi, Caucasicus, Fasc. 6, 2. Teil, Leipzig 1930 стр. 67), подтверждается, как видим, новыми и вполне определенными данными нашего исследования.

19. Если Хоренский, вопреки свидетельству Мар-Абаса родоначальником Багратидов считает Шамбата-Смбата, „названного Багаратом“, то объясняется это, как правильно полагает Маркварт (Genealogie 67), неприязненным отношением Хоренского к ренегату Багарату, отрекшемуся от христианства в пятидесятых годах девятого столетия, и желанием его возвеличить излюбленного своего Багратида Смбата спарапета.

20. Упомянутый у Хоренского Шамбат-Багарат, как правильно выяснено у Маркварта (Genealogie, стр. 65), является, следовательно, прототипом Смбата спарапета, который, оставшись верным христианству, умер, как известно, в Самарре в 856 г. и был назван „исповедник“-ом.

Prof. Dr. AGOP MANANDIAN.

DIE LÖSUNG DES PROBLEMS DES MOSES CHORENATHSI.

(Vortrag gehalten in der Sitzung der historischen Sektion
des Instituts der Kulturgeschichte S. S. R. A.
am 21 Januar 1933*)

DIE NEU GEWONNENEN ERGEBNISSE.

1. Die Armenische Geschichte und die Geographie des Moses Chorenathsi, wie es sich aus einer eingehenden Untersuchung ihres Inhalts ergibt, sind im neunten Jahrhundert, während der neuen Machtstellung der Bagratunier und in der Blütezeit des wirtschaftlichen und politischen Wiederauflebens des feudalen Armeniens entstanden.

2. Die Armenische Geschichte des Moses ist nach dem Feldzuge des Türken Buga (852—855) entstanden. Dies ergibt sich aus einigen Andeutungen des Moses im letzten Kapitel seiner Geschichte, welche sich auf die Begebnisse jener Zeit beziehen (Mos. Choren. III 68, Tiflis 1913, S. 358, 14. 360, 10—16. 365, 9—15. 366, 2. 365. 5—6).

3. Unter dem «Hirt» oder «Vater», dessen Tod Moses in demselben Schlusskapitel beweint, haben wir nicht seine Lehrer Sahak und Maschtoths zu sehen, sondern den Katholikos Johannes V. (834—855). Dies erhellt aus einer

* Die Abhandlung wird ausführlich in der Monographiensammlung des Instituts der Kulturgeschichte S. S. R. A. erscheinen.

Stelle bei Johannes Katholikos (Tiflis 1912, S. 116), in welcher er den rhetorischen Ausdruck des Moses «die Kirche.. glanzberaubte wegen Abwesenheit des Bräutigams (եկեղեցի... խրքնացեալն ի վարսմանէ փեսային») wiederholt und unter «dem Bräutigam» den Johannes V. versteht. Wie es sich nach meinen Untersuchungen darstellt, der Geschichtsschreiber Johannes Katholikos scheint über die Zeit der Abfassung des fraglichen Werkes im Klaren zu sein und hält Moses für einen Schriftsteller des neunten Jahrhunderts.

4. In der zweiten Hälfte des neunten Jahrhunderts, nach dem Strafzuge des Türken Buga und der Gefangennahme der Erbfürsten Armeniens, sind leicht verständlich sowohl die Andeutungen des Moses in der Klage, als auch seine hellenophile Gesinnung. Auch die Tatsache, dass Moses in seiner Geschichte nicht nur das Chalkedonense unerwähnt lässt, sondern überhaupt jede Angabe über die religiösen Streitigkeiten unterlässt, erklärt sich daraus, dass die Bagratunier, d. h. vor allem der Fürst der Fürsten Aschot, mit dem byzantinischen Reiche freundschaftliche Beziehungen pflegten und mit dem Patriarchen Photius Verhandlungen begannen um die armenische Kirche mit der griechischen zu vereinigen.

5. Für die Zeit der Abfassung des fraglichen Geschichtswerks kommen ausserdem folgende Erwägungen in Betracht: Moses kennt «Maurikiopolis-Schirakaschat» als Hauptort im Gau Schirak (siehe «Géographie de Moïse de Corène», ed. Soukry, p. 34) und, vermutlich, auch das Kloster Makenis im Gau Gegharkhuni als Studienanstalt, wo sich die Kirchengeschichte des Eusebios befand (siehe «Geschichte Armeniens», Tiflis 1912, II, 10, S. 120). Wir wissen aber, dass «Maurikiopolis-Schirakaschat», welches auch «Erazgavorkh» und «Schirakavan» hiess, im neunten Jahrhundert den Bagratuniern als Residenz diente und auch das Kloster Make-

nis zu jener Zeit als geistiges Centrum eine bedeutende Rolle spielte.

6. Die Handschrift № 413 des armenischen Patriarchats in Jerusalem enthält unter anderm eine Schrift des Moses Kherthogh und des Katholikos Zacharias (855—875) «Ueber die Himmelfahrt der Gottesmutter und ihr Bild» (siehe Zarbanalian, «Geschichte der altarmenischen Litteratur», Venedig 1897, S. 503). Es ist sehr auffallend, dass eine Schrift desselben Inhalts auch unter dem Namen des Moses Chorenathi auf uns gekommen ist (siehe «Antwort auf den Brief des Sahak», «Gesammelte Werke» des Moses Chorenathi Venedig 1843, S. 283—295). Als Resultat meiner Untersuchung ergibt sich, dass der Moses Kherthogh, der mit dem Katholikos Zacharias die oben erwähnte Schrift geschrieben hat, mit dem Moses Chorenathi identisch ist, dessen Geschichtswerk ebenfalls zur Zeit desselben Zacharias und nach dem Zuge des Buga abgefasst ist.

7. Das Buch «die Chrie», dessen armenische Uebersetzung, in der ersten Hälfte des sechsten Jahrhunderts abgefasst ist, enthält auch einige später hinzugefügten Progymnasmen des David Harkathi, Chosrovik u. a. (siehe meine Arbeit «Die graecophile Schule und ihre Entwicklungsphasen», Wien 1928, S. 10 und 105—124). In der graecophilen Schule des neunten Jahrhunderts scheint das Werk eine neue Umarbeitung erfahren zu haben. Die Nachschrift des Moses Kherthogh, welche dem armenischen Uebersetzer des Buches «die Chrie» zugeschrieben wird, gehört, wie es sich aus meiner Untersuchung ihrer Ueberschrift und ihrer Sprache ergibt, dem Moses Chorenathi und ist im neunten Jahrhundert verfasst.

8. Der Schüler Theodoros, an welchen die Nachschrift des Moses Kherthogh als Belehrung gerichtet ist, scheint mit demjenigen Theodoros identisch zu sein, der als Lehrer des Katholikos Maschtoths erwähnt wird (siehe Zarbanalian,

«Geschichte der altarmenischen Litteratur», Venedig 1897, S. 506). Es ergibt sich hieraus folgende Reihenfolge der Anhänger der graecophilen Schule dieser Epoche: 1. Moses Kherthogh Chorenathsi, 2. Theodoros, sein Schüler, 3. Maschtoths, Schüler des Theodoros (+ 898) und 4. Johannes Katholikos, Schüler des Maschtoths (899—931).

9. Der Name «Moses Chorenathsi», welcher in der Ueberschrift der «Geschichte Armeniens» steht, ist der wirkliche Name des Verfassers. Das erhellt schon daraus, dass auch seine «Geographie» und seine Schrift «Ueber die Himmelfahrt der Gottesmutter» unter dem Namen des «Moses Chorenathsi» oder «Moses Kherthogh» überliefert sind. Ich halte es daher für wahrscheinlich, dass die «Geschichte Armeniens», welche in ihrem Titel den unverfälschten Namen des Verfassers hat, ist als eine Art von «Ethopoiie» unter der Maske des gleichnamigen «Moses philosophos», des Schülers Sahaks und Mesrops, verfasst.

10. Es unterliegt keinem Zweifel, dass die altarmenische Geographie, welche in zwei verkürzten Rezensionen überliefert ist («Geographie des Moses Chorenathsi» in den «Gesammelten Werken» des Moses, Venedig 1843, S. 585—616 und «Géographie de Moïse de Corène, d'après Ptolémée», texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise 1881), mit der Geschichte des Moses Chorenathsi aufs engste zusammenhängt und demselben Verfasser angehört.

11. Der armenische Gelehrte Patkanian (in seiner armenisch-russischen Ausgabe der Geographie, St.-Petersburg 1877), sowie Markwart und auch andere Forscher, weisen die Geographie dem 7. Jahrhundert zu und vermuten, dass dieselbe von Anania Schirakathsi verfasst sei. Diese Behauptung ist aber völlig unannehmbar, da die geographischen Anschauungen des Anania Schirakathsi, wie wir sie in seiner Astronomie dargelegt finden, in diametralem Wider-

spruch zu denen stehen, die in der «Geographie» enthalten sind. Der Verfasser der «Geographie», dem Ptolemaios und dem Alexandriner Pappos folgend, hält die Erde für eine kugelförmige Gestalt (siehe ed. Soukry, S. 6, 18—21, 7, 19—23 und in den «Gesammelten Werken» des Moses, Venedig 1843, S. 587, 6—11, 589, 7—13), Anania Schirakathsi dagegen stellt sich die Erde als eine viereckige Scheibe vor (ed. Patkanian, Petersb. 1877, S. 37, 39, 60). Widersprechend sind in den genannten Schriften auch die Vorstellungen ihrer Verfasser über die Grösse der Sonne (siehe ed. Soukry, S. 7, 15—18, «Gesammelte Werke» des Moses, S. 589, 1—5 und Anania Schirak. ed. Patkanian, S. 60). Es ist ausserdem beachtenswert, dass dieselben Schriften auch in ihrer Terminologie von einander abweichen.

12. Die Behauptung Hübschmann's («Die armenischen Ortsnamen», Strassburg 1904), dass die geographischen Anschauungen und Namen im Geschichtswerke des Moses nicht den Angaben der «Geographie» sondern der Geschichte des Faustos näher stehen, beruht auf einem Missverständniss einiger unsicherer Angaben des Moses und ist offenbar unrichtig. Die genaue Prüfung der fraglichen Angaben zeigt mit voller Klarheit, dass die Parallelstellen und geographischen Namen der erwähnten Schriften auffallende Aenlichkeiten und Uebereinstimmungen mit einander aufweisen und sicherlich demselben Verfasser angehören.

13. In ihrer Darstellung und ihrer eigenartigen Ausdrucksweise steht die Armenische Geschichte des Moses in einem scharfen Gegensatz zu den armenischen Geschichtswerken der früheren Zeit. Als Historiker gibt Moses jedes Mal eine Wertung seiner Quellen. Es begegnen uns zugleich an vielen Stellen der Geschichte die dem Moses eigentümlichen folgenden Ausdrücke: «ich weiss», «ich weiss nicht», «ich meine», «es scheint mir», «ich stimme zu», «ich glaube nicht», «es ist wahr», «ich sage», «ich schreibe», «ich

werde anfangen», «uns ist unglaublich» u. s. w. Alle diese Ausdrücke, welche auch dem Verfasser der Geographie eigentümlich sind, sind wahrscheinliche Kennzeichen der Echtheit der Geographie, welche unter dem Namen des Moses Chorenathsi auf uns gekommen ist. Es ist auch beachtenswert, dass Moses in der Geographie, ebenso wie in seinem Geschichtswerke, dieselben Quellen (Eusebios, Malalas, Pseudo-Kallisthenes, Nonnos u. a.) benutzt und, ausserdem, für alte Mythen im Geiste des euhemerischen Rationalismus einen natürlichen Erklärungsgrund zu ermitteln sucht.

14. Das Geschichtswerk des Moses und die Geographie sind in Abschnitte oder Bücher eingeteilt, welche die Verfasser dieser Werke հմսմը (=griech. tmêma oder tomos) nennen. Dieser den beiden Werken gemeinsame und ungewöhnliche Ausdruck հմսմը, der bei den armenischen Schriftstellern sehr selten ist, spricht, wie ich glaube, dafür, dass der Verfasser der Geographie, welche unter dem Namen des Moses Chorenathsi auf uns gekommen ist, mit dem Verfasser der «Geschichte Armeniens» identisch ist.

15. Die Geographie, die ich für ein echtes Werk des Moses Chorenathsi halte, ist, wie ich in meiner ausführlichen Abhandlung festgestellt habe, im neunten Jahrhundert unter den Abbasiden verfasst. Diese Abfassungszeit der Geographie stimmt mit meinen oben angeführten Thesen über die Zeit des Moses vollständig überein.

16. Das armenische Itinerar, welches in den Ausgaben des «Fuchsbuches» gedruckt worden ist (Amsterdam 1668, Marseille 1676, 1683, in französischer Uebersetzung von Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, II, Paris 1819, p. 395—397, in russischer Uebersetzung in meiner Arbeit «О торговле и городах Армении», Эривань 1930, S. 171—173), ist im neunten Jahrhundert

verfasst und gehört, wahrscheinlich, dem Verfasser der Geographie Moses Chorenathsi.

17. Die armenische Uebersetzung des Alexanderromans, welche in ihrer vorliegenden Gestalt wahrscheinlich dem Moses Chorenathsi angehört, stammt nicht aus dem fünften (vgl. Daschian, *Untersuchung der Geschichte Alexanders des Pseudo-Kallisthenes*, Wien 1892), sondern aus dem neunten Jahrhundert.

18. Die Behauptung des verstorbenen Markwart, dass Moses «am Hofe Aschots, des Fürsten der Fürsten, sein Werk als ein Spiegel des neuzuschaffenden armenischen Reiches verfasst hat» (siehe «Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenathsi», *Caucasica*, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig 1930, S. 67), stimmt mit den neuen Ergebnissen meiner Untersuchung überein.